

Χρόνος και νεωτερική εμπειρία

Ο Βάλτερ Μπένγιαμιν αναγνώστης των αλληγοριών του Μπωντλαίρ

[...] το χωρίς ειδικιά
μπουκέτο, η διοργανωμένη διατήρηση στη
μνήμη, σκοτώνει ό,τι μένει, ακριβώς επειδή αυτό
συντηρείται σαν κονσέρβα. Η φευγάλα στιγμή
μπορεί να ζει μέσα στη μουρμουριστή λησμονιά,
όπου μια μέρα θα πέσει μια αχτίδα κάνοντάς την
να αναλάβει· θέλοντας κανείς να κατέχει τη
στιγμή την έχασε κιόλας.
T.B. Αντόρνο, *Minima Moralia*

Ο μαρασμός της εμπειρίας και το πρόβλημα της επικαιρότητας

Έχει άραγε η οποιαδήποτε συλλογιστική πρακτική τη δυνατότητα να καταδείξει ότι η ενασχόληση με ένα συγγραφέα και το έργο του αφορά κάποια πραγματικότητα ή πολύ περισσότερο την επικαιρότητα του αναγνώστη του, πέραν αυτής του ίδιου του κειμένου και της ενδεχόμενης σχέσης του με άλλους συγγραφείς και κείμενα; Το ερώτημα αποκτά πιεστικό χαρακτήρα όταν πρόκειται για ένα συγγραφέα άλλου καιρού, όπως ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, με δεδομένη την αίσθηση τουλάχιστον ότι πλέον ο χρόνος φαίνεται να τρέχει με ταχύτερους ρυθμούς από ό,τι άλλοτε, όσο κι αν το έργο του διεκδικούσε να μιλήσει για την πραγματικότητα μιας εποχής, με επίγνωση μεν της ιστορικότητάς του, χωρίς όμως την παραμικρή παραχώρηση στον ιστορικό σχετικισμό. Αν η διακρίβωση των πολύπλοκων και πολύ συχνά αδιαφανών διαμεσολαβήσεων μεταξύ ενός έργου και της πραγματικότητας, μέσα από και για την οποία μιλά, αποτελεί το πρώτο ζητούμενο του αρχικού ερωτήματος, τότε η απάντησή του στην περίπτωση που αφορά συγγραφέα άλλης εποχής περνά αναπόφευκτα μέσα από κρίσεις επί του συσχετισμού εκείνης της εποχής με τη δική μας.

Το σύνολο του έργου του Μπένγιαμιν φέρνει μεν βαθιά τα σημάδια της εποχής του, διαπερνάται όμως, με εξίσου μεγάλη ένταση, από τη συνείδηση της επικαιρότητάς του. Η προσέγγιση άρα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ επικαιρότητας και ιστορικότητας μπορεί

να δώσει και μια απάντηση στο ερώτημα για την επικαιρότητα της σκέψης του Μπένγιαμιν σε έναν καιρό που δεν είναι πια ο δικός της. Αν τον απασχολούσε επίμονα η αναγνώριση του παρελθόντος στα θραύσματα του παρόντος, είναι γιατί προσπαθούσε να αποσπάσει από τα φαινόμενα της νεωτερικής εποχής –τα καταδικασμένα να εξανεμιστούν ως επικαιρικά– κριτήρια κατανόησης, δηλαδή τρόπους νοηματοδότησης που δεν υποτάσσονται στον ιστορικό σχετικισμό. Αν και ως προς το τελευταίο το εγχείρημα του Μπένγιαμιν δεν είναι βέβαια το μοναδικό, η σημασία αυτής της πρόθεσης είναι στη δική μας εποχή εξαιρετική. Και τούτο γιατί σήμερα διηθείται όχι μόνο στον επιστημονικό, αλλά και σε κάθε δημόσιο λόγο, η αντίληψη ότι κάθε κατανόηση του παρελθόντος μπορεί να είναι μόνο σχετική, ανάλογα με την εποχή ή την οπτική γωνία. Αυτό όμως συνιστά, εκτός των άλλων, μια πρόσθετη έμμεση ομολογία ότι το ίδιο το παρόν παραμένει αδιαφανές, απολύτως ανοιχτό σε ισάξιες διαφορετικές προσεγγίσεις, γνώμες με ισοσθενείς απαιτήσεις ισχύος ή ισοδύναμα γλωσσικά παιχνίδια.

Για το θετικισμό τα πράγματα είναι λιγότερο ή περισσότερο εύκολα. Αν δηλαδή γίνει αποδεκτή η δυνατότητα διαχωρισμού κάποιας μεθόδου από τα περιεχόμενα που τη γέννησαν, τότε η διαπίστωση της επάρκειας ή μη της εφαρμογής της και σε άλλα καθορίζει την κρίση για την εμβέλεια και τις δυνατότητες του έργου. Η απόλυτη αστοχία μιας τέτοιας προσέγγισης στον Μπένγιαμιν καταχωρείται μάλλον στην περιοχή του προφανούς, γιατί ιδιαίτερα το ύστερο έργο του ξεχωρίζει με την ιδιαίτερη απουσία ρητής θεωρητικής κάλυψης. Τούτο δεν οφείλεται όμως στην υιοθέτηση της φαινομενολογικής περιγραφής ή θέσης της ουσίας, αλλά είναι αποτέλεσμα του προγραμματικού στόχου του Μπένγιαμιν, διατυπωμένου ήδη στο *Πρόγραμμα της ερχόμενης Φιλοσοφίας*, να υπερβεί τόσο «τη φύση αντικειμένου του πράγματος καθ' εαυτό αλλά και τη φύση υποκειμένου της γνωρίζουσας συνείδησης»¹ (II 161). Αποφευκτέα είναι η «εσφαλμένη αποσύνδεση: η γνώση βρίσκεται είτε στη συνείδηση ενός γνωρίζοντος υποκειμένου είτε στο αντικείμενο (δηλ. ταυτίζεται με αυτό)» (VI 46). Σαφής είναι ακόμα ο προσδιορισμός του μέσου, εντός του οποίου οφείλει να κατακτηθεί αυτή η γνώση: η ανάλυση των έργων τέχνης, ιδιαίτερα των λογοτεχνικών. «Ο κοινός προγραμματικός σκοπός των αναλύσεων είναι να προωθήσει τη διαδικασία ενοποίησης της επιστήμης, η οποία γκρεμίζει όλο και περισσότερο τους διαχωριστικούς τοίχους μεταξύ των κλάδων που χαρακτήριζαν την έννοια της επιστήμης τον περασμένο αιώνα, μέσω μιας ανάλυσης του έργου τέχνης, η οποία αναγνωρίζει σ' αυτό μια ολοκληρωμένη έκφραση των θρησκευτικών, μεταφυσικών, πολιτικών και οικονομικών τάσεων μιας εποχής και η οποία οφείλει να μην περιορίζεται ως προς καμιά περιοχή» (VI 219).

Σε τέτοιες προγραμματικές διατυπώσεις ωστόσο υποκρύπτει ο Μπένγιαμιν τις φιλοσοφικές αξιώσεις του εγχειρήματός του, το οποίο, αν και δεν είναι συστηματικό με την κλασική έννοια, επειδή έχει πια χαθεί η ελπίδα της διασφάλισης μιας απόλυτα διαμεσολαβημένης ενότητας της σκέψης, εκτυλίσσεται κατά ιδιαίτερα αυστηρό και εσωτερικά συνεκτικό τρόπο. Οι μορφές του εγχειρήματος είναι λιγότερο η μονογραφία και πολύ περισσότερο τα δοκίμια, οι κριτικές ή τα σχόλια, που αποτελούν συνειδητή επιλογή γραφής, πέρα από τους εξωτερικούς καθορισμούς στη ζωή και το έργο του συγγραφέα εξαιτίας του αποκλεισμού του από την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.

Η κρίσιμη διαπίστωση που προσανατολίζει ολόκληρο το έργο του Μπένγιαμιν και κι-

νητοποιεί τις αισθητικές του αναλύσεις είναι ο μαρασμός της εμπειρίας στη νεωτερικότητα. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος και η όξυνση της κρίσης στις συνθήκες των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων μετά από αυτόν αφήνουν να ξεπροβάλλει με ιδιαίτερη ένταση η καταστροφική διάσταση της νεωτερικότητας σε σχέση με την παράδοση. Αυτό που καταστρέφεται είναι η δυνατότητα μεταφοράς γνώσεων και εμπειριών από τη μία γενιά στην άλλη και οριακά η δυνατότητα του κάθε ανθρώπου να συγκροτήσει αιτιακούς συσχετισμούς, γιατί είναι πλέον υποχρεωμένος να αντιμετωπίζει συνεχώς καταστάσεις που δεν μοιάζουν μεταξύ τους. Το διαρκώς νέο, η μόδα, η φαινομενικά τουλάχιστον αέναη εναλλαγή καταστάσεων δεν χαρακτηρίζουν όμως απλώς τη ζωή στη μοντέρνα μητρόπολη, αλλά επιβάλλουν και μια νέα αντιμετώπιση της ιστορίας, η οποία δεν μπορεί πλέον να γίνει κατανοητή ως κλειστή, αιτιακή αλληλουχία γεγονότων, νομοτελειακά προσανατολισμένων προς την πρόοδο, όπως ήθελαν οι κυρίαρχες αντιλήψεις της «εποχής της αυτοκρατορίας», δηλαδή του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα. Γι' αυτό ο Μπένγιαμιν στο ύστερο έργο του στρέφεται σ' αυτόν και μάλιστα σε ό,τι θεωρεί ως το ακραίο φαινόμενο της εποχής, στο οποίο τα χαρακτηριστικά της μπορούν να αναγνωριστούν κατά καθαρότερο τρόπο: το Παρίσι της «δεύτερης αυτοκρατορίας».

Την έννοια του ακραίου και της ακραίας εκδοχής εισάγει ο ίδιος προκειμένου να χαρακτηρίσει τα συστατικά στοιχεία ενός φαινομένου, εννοώντας την καθαρή πλέον ευδιάκριτη εμφάνιση αυτών των συστατικών. Αντιστοιχεί στους όρους με τους οποίους σκέπτεται, καθώς προσπαθεί κάθε φορά να εντοπίσει σε καθαρή μορφή τους πόλους που συγκροτούν όσα φαινόμενα εξετάζει. Χαρακτηριστικότερα είναι ο ιστορικός υλισμός και η θεολογία, ο μύθος και η αλληγορία, η καταστροφή και η απολύτρωση ή η υπάρχουσα τάξη του κόσμου και μια υπερβατική τάξη ως το έτερό της. Τη σκέψη τροφοδοτεί ζωτικά η ένταση μεταξύ ασυμβίβαστων αντιθετικών πόλων. Μολονότι αυτοί οι αντιθετικοί πόλοι διατηρούν πάντα την αυτοδυναμία τους, λειτουργούν έτσι που ο ένας να διναμοποιεί τον άλλο². Θα λέγαμε μάλιστα ότι δυναμοποιεί εκείνον στον οποίον ο Μπένγιαμιν εναπέθετε τις ελπίδες του, γνωρίζοντας συνάμα ότι από μόνος του –ίσως γιατί εκπροσωπεί μια λειπή πραγματικότητα– δεν επαρκεί για την άμυνα απέναντι στη λήθη και για την αποκάλυψη της αλήθειας. Η απόδοση των πολυσύνθετων κατασκευών του Μπένγιαμιν με αφηρημένα σχήματα, που πολλές φορές γοητεύουν με τη ριζοσπαστικότητα ή την πρωτοτυπία τους, μπορεί όμως να αποβαίνει παραπλανητική όσο προσχώνονται τα ίχνη που εντόπισε αυτός ο συνήγορος της φιλολογικής λεπτομερειακής ανάλυσης και της μικρολογίας. Οι γραμμές που ακολουθούν προσπαθούν να εκτυλίξουν το νήμα της αλληγορικής αποκρυπτογράφησης της εμπειρίας της νεωτερικής μητρόπολης μέσα στα ποιήματα του Μπωντλαίρ³ με οδηγό τις ανταποκρίσεις ή αντιστοιχίες (correspondances) και το πρόβλημα της μνήμης μέχρι την απόληξή του σε μια θεωρία του νεωτερικού χρόνου.

Η-αλληγορική ανάγνωση

Ο δρόμος προς την αληθινή εμπειρία είναι φραγμένος από τις μυθοποιήσεις της νεωτερικής φαντασμαγορίας, θύμα της οποίας αποτελεί και η αφηγηματική δυνατότητα. Αντί-

στοιχα, οξύνεται η αδυναμία των κλασικών εννοιακών κατασκευών να βρουν μια τέτοια σταθερή λαβή στα πράγματα που θα τους επέτρεπε να οργανώσουν το υλικό τους με τρόπο μη επιδεχόμενο ιστορικής σχετικοποίησης. Εάν προβάλλουμε αυτή τη διαπίστωση στο γλωσσοθεωρητικό υπόστρωμα που τροφοδοτεί από την αρχή ως το τέλος τη σκέψη του Μπένγιαμιν, τότε διαγράφεται καθαρά η μορφή της αλληγορίας ως μεθοδολογική πρόσβαση στο πρόβλημα της εμπειρίας.

Ήδη ο Μαρξ εντόπιζε τα στοιχεία των μορφών της κοινωνικής ζωής στη φαντασμαγορία, όπως προσδιορίζονται από τις εμπορευματικές σχέσεις. Συμπεριλάμβανε μάλιστα σε αυτά τα στοιχεία τη σκηνοθεσία της ιστορικότητας. Το πιο εύγλωττο παράδειγμα βρίσκεται στη Γαλλική Επανάσταση και ιδιαίτερα στην κορυφαία μορφή του Ροβεσπιέρου. Η νέα τάξη πραγμάτων αυτοαναγνωρίζεται σαν επανασύσταση της Ρώμης, διεκδικώντας, από τη μια, την εγκυρότητα ερμηνείας του παρελθόντος μέσα από το νικηφόρο παρόν ενός ανερχόμενου κοινωνικού σχηματισμού και, από την άλλη, πράγμα πολύ σπουδαιότερο, τη νομιμοποίησή του μέσα στη μετουσιωμένη εικόνα ενός συγκεκριμένου υποδειγματικού παρελθόντος. Ο αμφίδρομος αυτός συσχετισμός αντλεί τη δυνατότητά του από τις προβολές στοιχείων της προϊστορίας στο παρόν, από την αξιοποίηση της ανάμνησης συνθηκών ισότητας στις προϊστορικές κοινωνίες, που έχουν διατηρηθεί στο συλλογικό υποσυνείδητο, για την υλοποίηση νέων κοινωνικών σχέσεων⁴. Η γνωστική πρόσβαση σε τέτοιους συσχετισμούς απαιτεί τα άλματα πέρα από τη γραμμική σχέση μεταξύ χρονικών στιγμών, έξω από το χρόνο ως αφηρημένο υπόστρωμα μιας οιονεί εξελικτικής ιστορίας.

Η πόλη, όπως αναδιαμορφώνεται-εκσυγχρονίζεται από τον Hausmann, καθώς και τα χαρακτηριστικά της αλλά και οι άνθρωποι, αποτελούν όμως μόνο μοτίβα, χρησιμεύουν σαν φόντο για να αποτυπώσει ο Μπωντλαίρ στις ποιητικές του εικόνες την εμπειρία του ιστορικού μετασχηματισμού. Ο συγκεκριμένος τρόπος αποκρυπτογράφησης του Μπένγιαμιν, η αλληγορική ανάγνωση, είναι η σταθερή επιλογή της σκέψης του, αποκρισταλλωμένη ήδη στον πρόλογο της εργασίας για το μπαρόκ δράμα. Όσο κι αν στη συνέχεια μετατοπίζεται η διάταξη των ερμηνευτικών στοιχείων, ζητούμενο παραμένει η εγκυρότητα μιας φιλοσοφίας της ιστορίας εστιασμένης στο ζήτημα της εμπειρίας, γιατί σε αυτό ακριβώς συμπτώνεται το πρόβλημα της νεωτερικής «ευρωπαϊκής ανθρωπότητας» να δαμάσει τη διαρκώς αυξανόμενη απόσταση μεταξύ του πεδίου εμπειριών και του άφθαστου ορίζοντα των προδοκιών που αυτή η νεωτερικότητα έχει ξυπνήσει.

Ακριβώς επειδή είναι φθαρτά, τα φαινόμενα κινδυνεύουν κάθε στιγμή να χαθούν, δηλαδή να μας διαφύγουν. Από τα περασμένα έχουμε μόνο ίχνη που ζητούν την ερμηνεία τους, όπως ακριβώς το επίκαιρο μπορεί να γίνει κατανοητό στην επικαιρότητά του τη στιγμή που αυτή παρέρχεται. Αν η ερμηνεία διατρέχει μια μονοδιάστατη, γραμμική πορεία, προσανατολισμένη στον εντοπισμό των καταβολών ενός μόνου στοιχείου από το παρελθόν στο παρόν, τότε δεν θα αποφύγει το σχετικισμό. Τα στοιχεία που αναζητεί ο Μπένγιαμιν δεν είναι ό,τι συνήθως αποκαλούμε ιστορικά δεδομένα. Πρόκειται αντίθετα για τα περιτρίμματα, τα απομεινάρια του παρελθόντος, για εκείνα που κρίθηκαν επουσιώδη, τα ίχνη δυνατοτήτων που δεν πραγματώθηκαν και των ελπίδων που ξαστόχησαν. Η εργασία του ιστορικού-ρακοσυλλέκτη-φιλόλογου αποτελεί τότε την τέχνη αποκρυπτογράφησης μιας αλήθειας κρυμμένης μέσα σε αυτά τα σημάδια.

Η ποίηση του Μπωντλαίρ συνιστά κατ' εξοχήν ένα τέτοιο ίχνος, επειδή θεματοποιεί την περιοδικότητα των φαινομένων που την κινητοποιούν. Τοποθετείται μάλιστα κατά ένα διπλά οριακό τρόπο ως προς αυτά, γιατί από τη μια θεωρεί τον ίδιο τον εαυτό της ως τέτοιο παροδικό φαινόμενο, ενώ από την άλλη εσπεύει συνεχώς τιποτένια πράγματα και ευτελείς καθημερινές εμπειρίες στις μητροπόλεις κάτω από το πρίσμα της αφθαρσίας και της αιωνιότητας. Ως προς το τελευταίο συγγενεύει με το γερμανικό δράμα στο μπαρόκ, οπότε κατά τον Μπένγκιαμιν ο εκφραστικός τρόπος που χαρακτηρίζει τόσο την μπωντλαϊρική ποίηση όσο και το μπαρόκ δράμα, δηλαδή η αλληγορική αναπαράσταση ως κατ' εξοχήν μέθοδος ανάδειξης του αιώνιου μέσα στο παροδικό, υποδεικνύει τη χρήση της αλληγορίας ως ερμηνευτικού κλειδιού για την ανάλυση του συνόλου της νεωτερικής εμπειρίας.

Ο ίδιος ο Μπωντλαίρ παρέχει το πρίσμα ανάλυσης της ποιητικής του στις συστατικές της πολικότητες ήδη με τον τίτλο της συλλογής *Ανθή του κακού*. Στο συντακτικό τύπο της γενικής αντικειμενικής αποτυπώνεται η ένταση μεταξύ ενός φαινομένου με ιδιαίτερα θετική αισθητηριακή φόρτιση, όπως είναι τα λουλούδια, και μιας αφηρημένης μορφής, της πλέον πρόσφορης ίσως να εκφράσει αλληγορικά εκφάνσεις απώλειας ή καταστροφής, όπως είναι το κακό. Στα ποιήματα του Μπωντλαίρ το πλήθος περιγραφών της πρόσληψης άμεσων αισθητηριακών ερεθισμάτων, χρωμάτων, ήχων, αγγιγμάτων ή μυρωδιών υπακούει στο μοντέλο των ανταποκρίσεων.

Ο χώρος των ανταποκρίσεων

Το πρόβλημα της εμπειρίας διαμορφώνεται με αναλυτικό τρόπο ως προς τα ιστορικά του δεδομένα, που συγκλίνουν στην ακύρωση της δυνατότητας να συγκροτηθεί η εμπειρία κατά τη νεωτερική εποχή. Αυτή η διάγνωση καταλαμβάνει μια κομβική θέση στην εκδίπλωση της στρατηγικής του Μπένγκιαμιν, η οποία υπερβαίνει τον αρνητικό της χαρακτήρα, καθώς αναδεικνύονται στο εσωτερικό της οι λαβές εκείνες που μπορούν να καταστήσουν και πάλι δυνατή την απόκτηση εμπειρίας. Ο Μπένγκιαμιν τις ανακαλύπτει στην αναπαράσταση της μοντέρνας ζωής από τον Μπωντλαίρ αλλά και τον Προυστ.

Στην κριτική προς τον Προυστ, η οποία στρέφεται κατ' αρχήν ενάντια στο συμπτωματικό χαρακτήρα της *ακούσιας μνήμης ή αθέλητης ανάμνησης* [*mémoire involontaire*] και εν συνεχεία ενάντια στην καθαρά ατομική διαδικασία της ανάκλησης του παρελθόντος, ο Μπένγκιαμιν επιχειρεί να εντοπίσει στις χρονολογικές αναπαράστάσεις περιοχές που δεν έχουν ακόμα διαμορφωθεί πλήρως, θέσεις που έχουν μείνει ελεύθερες, «*μέρες του εκπληρωμένου χρόνου*», παράδειγμα για τις οποίες ο Μπένγκιαμιν θεωρεί ότι βρίσκεται στις γιορτές και στις αργίες του μοντέρνου ημερολογίου.

Στην ποιητική δραστηριότητα του Μπωντλαίρ, ο Μπένγκιαμιν προσπαθεί να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται να απομονωθούν στο εσωτερικό του χρονικού συνεχούς στιγμές κατά τις οποίες, μέσω της διαδικασίας της ενθύμησης, θα μπορούσε να επανεργοποιηθεί ο χαμένος κόσμος, η αλλοτινή ζωή [*la vie antérieure*], διαρρηγνύοντας την αφηρημένη αλληλουχία του συνεχούς.

Το ποίημα *Ανταποκρίσεις* αναπαριστά έναν κόσμο, όπου όλα φαίνονται να έχουν ζωή.

Σ' αυτόν δεν βρίσκεται μόνο ένας παρατηρητής ικανός να βλέπει το περιβάλλον του, αλλά υπάρχουν και «δάση από σύμβολα» που παρατηρούν όποιον περιδιαβαίνει ανάμεσά τους. Όλα συσχετίζονται μεταξύ τους με τέτοια ένταση ώστε δεν μπορούν πλέον να αποδοθούν στα μεμονωμένα πράγματα τα ιδιαίτερα όριά τους: *Ayant l'expansion de choses infinies*⁵. Πρόκειται για έναν κόσμο, όπου η κάθε περιοχή είναι διατεταγμένη από τις άλλες. Εδώ δεν φαίνεται να απευθύνεται ο λόγος μόνο στη συναισθησία του μεμονωμένου ατόμου, αλλά ό,τι αποτελεί αντικείμενο της αντίληψης έχει ένα δικό του κύρος: *Il est des parfums* (Υπάρχουν αρώματα). Ο Μπένγιαμιν με την έννοια των ανταποκρίσεων, όπως την εντοπίζει στον Μπωντλαίρ, διανοίγει ένα χώρο, στον οποίο τα περιεχόμενα της εμπειρίας συναρτώνται σημασιοδοτικά μεταξύ τους. Τα αντικείμενα της εμπειρίας, όπως και το ίδιο το εμπειρώμενο υποκείμενο, συσχετίζονται κατά συμμετρικό τρόπο μεταξύ τους μέσω των ανταποκρίσεων. Τούτο σημαίνει ότι αναιρείται η ασυμμετρία της αισθητηριακής αντίληψης, που προκύπτει εάν το υποκείμενο της αντίληψης θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε ένα αντικείμενο, το οποίο ωστόσο δεν απευθύνεται από τη δική του πλευρά στον παρατηρητή. Για τον Μπένγιαμιν εντούτοις είναι εδώ λιγότερο σημαντικό με ποιο τρόπο αναπαρίσταται ο χώρος των αντιστοιχιών· μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι ο Μπωντλαίρ επιτυγχάνει να βρει πρόσβαση σε αυτό το χώρο⁶. Η ηγεμονία του δείκτη των δευτερολέπτων, που διατερνά τον κόσμο της σύγχρονης ζωής, δεν είναι συνεπώς τόσο απόλυτη, ώστε να καθίσταται εντελώς ανέφικτη η πρόκληση ενός ρήγματος στα στεγανά της συνείδησης που θα σηματοδοτούσε την εμπειρία της εκπληρωμένης ζωής. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι με αυτό τον τρόπο θα ακυρωνόταν ο χρόνος· ο δείκτης των δευτερολέπτων εκτελεί την ίδια πάντα κίνηση κι αυτή η κίνηση της επιστροφής είναι αέναη όσο και αδιαφοροποίητη. Στην ποίηση ωστόσο του Μπωντλαίρ ο Μπένγιαμιν αναδεικνύει ότι υπάρχει και κάτι άλλο απέναντι σε ό,τι αποτελεί απλώς δεδομένο της πραγματικότητας. Σε αυτό το άλλο προσγράφει μάλιστα μια ύπαρξη. Ο χώρος των ανταποκρίσεων είναι ένα ανεπίστρεπτα απωλεσθέν⁷. Ωστόσο η απώλεια είναι πάντα απώλεια κάποιου πράγματος (ακριβώς όπως στο *Spleen* η άρνηση είναι πάντα άρνηση κάποιου πράγματος), και κατ' αυτή την έννοια στην απώλεια ενός πράγματος είναι κρυμμένο ακόμα το ίχνος που οδηγεί προς τούτο. Την ίδια δομή μπορεί κανείς να εντοπίσει στην υποσημείωση του Μπένγιαμιν περί της *Απορητικής του ωραίου*. Αν «θα έπρεπε να ορίσει κανείς το ωραίο ως το αντικείμενο της εμπειρίας στο έδαφος της ομοιότητας»⁸, αυτό σημαίνει ότι το αντικείμενο της εμπειρίας, ενώ δεν ταυτίζεται με ό,τι θέλει να αναπαραστήσει, ωστόσο, μέσω ακριβώς τούτης της διαφοράς, παρατέμπει σε αυτό. Εάν αληθεύει ότι τον πυρήνα της έρευνας του Μπένγιαμιν αποτελεί η θέση ότι η εμπειρία στη νεωτερικότητα είναι εφικτή μόνο μέσω της εμπειρίας της απώλειας, και μάλιστα της απώλειας της ίδιας της εμπειρίας, τότε ο Μπένγιαμιν οφείλει να πιστοποιήσει ότι υπάρχει ακόμη χώρος για τέτοιου είδους εμπειρία. Δεν πρόκειται ωστόσο για τον παλαιό χώρο της εμπειρίας· ο Μπένγιαμιν προχωρά εδώ αυστηρά κοινωνιολογικά και λαμβάνει σοβαρά υπόψη του την ιστορία. Στρέφεται έτσι ενάντια στις απατηλές προσπάθειες να ξαναζωντανέψει την εμπειρία όπως τη γνώριζε η προνεωτερική εποχή. Έτσι εξηγείται, εξάλλου, γιατί δεν αρκείται στον Προυστ, εφόσον η εμπειρία στην *ακούσια μνήμη* δεν είναι παρά μόνο η ανάμνηση για κάτι που ήδη αποτελεί πλέον παρελθόν. Προκειμένου να μπορέσει να δικαιώσει τη δική του εμφαντική έννοια της αυθεντικής εμπειρίας, πρέπει να καταφέρει να εντοπίσει το *hic et*

νους, το χώρο και το χρόνο, όπου λαμβάνει χώρα η ενθύμηση, μια εμπειρία της ολότητας εδώ και τώρα.

Ανταποκρίσεις και ενθύμηση

Ο Μπένγιαμιν εγκυβύει τις ανταποκρίσεις του Μπωντλαίρ ως μάρτυρες για τη δυνατότητα επίτευξης μιας τέτοιας ενθύμησης [Eingedenken]. Οι ανταποκρίσεις επιτρέπουν στο αιώριο να ανασύρεται μέσα από το φευγαλέο. Αντίστοιχη λειτουργία επιτελεί η παράπλευρη στις «ανταποκρίσεις» έννοια της «μοντέρνας ομορφιάς»⁹. Οι δύο συλλήψεις πρέπει να παραμείνουν αδιαμεσολάβητες, διότι η ένταση ανάμεσά τους αποβλέπει σε μια αντιπαράθεση ανάμεσα στην πραγματική εμπειρία, που αξιώνει να κρατήσει ανοιχτό ένα παράθυρο στην αιωνιότητα και αναφέρεται πάντα στο παρελθόν, και στη νεωτερικότητα, που δεν προσφέρει πλέον καμιά δυνατότητα εμπειρίας και γι' αυτό κορυφώνεται στο spleen, καθώς τούτο αποτελεί κρυπτογράφημα της πλήρους έκπτωσης της εμπειρίας. Όσο οι ανταποκρίσεις δεν αποτελούν ένα τετελεσμένο επέκεινα του φευγαλέου, τόσο αντιπαράτιθενται αδιαμεσολάβητες οι δύο συλλήψεις στο έργο του Μπωντλαίρ. Αντίρροπες δυνάμεις βρίσκονται συνεπώς σε μια ένταση, η οποία τις δυναμοποιεί αμοιβαία, μόνο όμως εκεί όπου το αιώριο αναφαίνεται μέσα στο φευγαλέο¹⁰.

Οι «Ανταποκρίσεις» και το ποίημα «η αλλοτινή ζωή» [la vie antérieure] ερμηνεύονται από τον Μπένγιαμιν ως περιγραφή τέτοιων «εορτάσιμων ημερών» της ενθύμησης. Τέτοιες ημέρες σχηματίζουν το φόντο των αντιθέσεων, πάνω στο οποίο ο Μπωντλαίρ μπόρεσε να αποτιμήσει την «κατάρρευση, της οποίας, ως άνθρωπος της νεωτερικότητας, υπήρξε μάρτυρας»¹¹. Το «ανεπίστρεπτα απωλεσθέν», που περιγράφουν τα ποιήματα, αποτελεί την εστία του πρώτου κύκλου των «Fleurs du mal». Με τον τρόπο αυτό ωστόσο προσδιορίζεται ρητά το αποφασιστικό σημείο, στο οποίο δοκιμάζεται η κατασκήνη του Μπένγιαμιν: Κανείς δεν μπορεί πια να συλλάβει χειροπιαστά αυτό που χάθηκε ανεπίστρεπτα· το μόνο που μπορεί ακόμα να κάνει είναι να πενθήσει για το χαμό του. Αυτό ακριβώς πράττει ο Μπωντλαίρ στα δύο ποιήματα, για τα οποία ο Μπένγιαμιν εκτιμά ότι υποδεικνύουν μια χειροπιαστή δυνατότητα: Οι πρώτες στροφές των «Ανταποκρίσεων» βρίθουν πράγματι αντιστοιχιών. «Τα αρώματα, τα χρώματα και οι ήχοι απαντούν μεταξύ τους» συναισθητικά, η φύση μιλάει στον άνθρωπο, συγκροτεί ολόκληρη ένα πλέγμα αμοιβαίων παρατομπών, όπως στα εμβληματικά έργα του μπαρόκ. Στις στροφές του επόμενου ποιήματος, που ακολουθεί χωρίς να έχει δικό του τίτλο, καταδεικνύεται ωστόσο ως απατηλή η προσπάθεια του μοντέρνου ποιητή «[να] αντιληφθεί αυτό το αρχέγονο μεγαλείο». Μια στοχαστική ενατένιση ως πρόσβαση στην «ενότητα του παντός» ή στις «αιώνιες ιδέες», όπως πίστευαν ότι μπορούν να βρουν στη φύση οι προγενέστεροι ρομαντικού προσανατολισμού ποιητές, δεν είναι πλέον εφικτή για το μοντέρνο ποιητή – και το ερώτημα που τίθεται είναι αν ο Μπωντλαίρ προτίθεται πράγματι μέσα στο πένθος να επιχειρήσει μια παλινδρομική αναγωγή στο παρελθόν.

Αν λάβει κανείς υπόψη του και την τελευταία στροφή του ποιήματος «La vie antérieure», φαίνεται ότι και αυτή η αλλοτινή ζωή δεν παρουσιάζεται ως ιδεώδης: άρα αίρεται εν κατακλείδι η επίφαση του «χρυσού παρελθόντος». Ο Μπένγιαμιν ωστόσο εστιάζει την

ερμηνευτική ματιά του στο ότι το καθαυτό θέμα του ποιήματος είναι να ξαναζωντανέψει αυτό το παρελθόν μέσα στην ενθύμηση.

Παρόμοια, στους στίχους του ποιήματος *Recueillement* διαπιστώνει την παραίτηση του ποιητή, καθώς ο Μπωντλαίρ «αρκείται» να εμφανίσει τα περασμένα χρόνια «παλαικά ντυμένα... απ' του ουρανού να γέρνουν τα μπαλκόνια»¹², αντί να τα ξαναζωντανέψει και να τα ανασύρει στο παρόν.

Ενώ για τον Προυστ τα ευτυχισμένα χρόνια της παιδικής ηλικίας επαναφυπνίζονται στην ακούσια μνήμη, στον Μπωντλαίρ η απώλεια της εμπειρίας εκφράζεται στα παλαικά ενδύματα των περασμένων χρόνων. Με τον τρόπο αυτό στον κύκλο ποιημάτων "*spleen et idéal*" δεν αντιπαράτιθενται, κατά τον ευθύ τρόπο που φαίνεται να υποστηρίζει κατ' αρχήν ο Μπένγιαμιν, η εκπλήρωση και η αστοχία της ενθύμησης. Μάλλον η εμπειρία, που κατασταλάζει στο βάθος των ποιημάτων με τον τίτλο *idéal*, είναι εξαιρετικά αμφίσημη¹³, ενώ στα ποιήματα με τίτλο *spleen* δηλώνεται ρητά η καθαρή αρνητικότητα.

Αν και οι ανταποκρίσεις έχουν αρνητικά χαρακτηριστικά, ο Μπένγιαμιν εντοπίζει το ίχνος που είναι ακόμα γόνιμο και το οποίο βλέπει να διαπερνά το ποιητικό έργο του Μπωντλαίρ: εξετάζοντας μορφές της απώλειας, όπως είναι η αίσθηση του φευγαλέου ή η στιγμή του σοκ, προσδίδει σε αυτή ακριβώς τη «βαρύτητα μιας εμπειρίας»¹⁴.

Προκειμένου όμως να καταστεί δυνατό να εδραιωθεί ένας τρόπος ενεργητικής αισθητηριακής αντίληψης όπως η ενθύμηση, που ο Μπένγιαμιν βλέπει να εφαρμόζεται στην ποιητική δραστηριότητα του Μπωντλαίρ, θα πρέπει αυτή η ενθύμηση να είναι εκούσια, όχι όπως η μνήμη στον Προυστ που είναι ακούσια. Ο Μπένγιαμιν εντοπίζει στον ίδιο τον Προυστ την περικοπή, στην οποία καθίσταται σαφής η διαφορά ως προς τούτο ανάμεσα σε αυτόν και στον Μπωντλαίρ: ο ποιητής αναζητεί συνειδητά στη μυρωδιά, για παράδειγμα των μαλλιών και του στήθους μιας γυναίκας, τις αναλογίες που θα τον εμπνεύσουν ανακαλώντας «το γαλάζιο του απέραντου και στρογγυλού ουρανού» κι «ένα λιμάνι γεμάτο φλόγες και κατάρτια»¹⁵.

Η ενθύμηση διαμορφώνεται συνεπώς κατά τρόπο σχεδιασμένο και ως εκ τούτου δεν πρέπει να επαφίεται στην τύχη, όπως διακρίνεται κατά τον Μπένγιαμιν στα λόγια του Προυστ: «Στον Μπωντλαίρ [...] αυτές οι ενθυμήσεις, που είναι ακόμη περισσότερες, είναι προφανώς λιγότερο τυχαίες κι επομένως, κατά τη γνώμη μου, αποφασιστικές»¹⁶.

Ως προς τον άνθρωπο της νεωτερικότητας, η ενθύμηση συνιστά εκείνη την αντιληπτική ικανότητα που καθιστά δυνατή την πρόσβαση στο χώρο των ανταποκρίσεων. Οι ανταποκρίσεις αποτελούν απλώς και μόνο τα περιεχόμενα, στα οποία παραπέμπει και προς τα οποία είναι στραμμένη η ενθύμηση κατά την αναφορά μεταξύ αυτών των περιεχομένων λαμβάνει χώρα η ανάκληση. Οι ανταποκρίσεις αποτελούν δεδομένα της ενθύμησης¹⁷. Όταν ο Μπένγιαμιν λέει ότι οι ανταποκρίσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως μια εμπειρία που «ζητά να εδραιωθεί εξασφαλισμένη από κρίσεις»¹⁸, εννοεί ότι οι όροι, που καθιστούν δυνατή αυτή την εμπειρία, θα πρέπει να αναζητηθούν στα υλικά της ίδιας της νεωτερικότητας. Η περιοχή στην οποία υπάρχει αυτή η δυνατότητα είναι για τον Μπένγιαμιν η περιοχή της λατρείας. Με το στοιχείο της λατρείας ο Μπένγιαμιν εντάσσει στη θεώρησή του τον αποφασιστικό συνδετικό αρμό, με τον οποίο σκοπεύει, χρησιμοποιώντας τον Προυστ, να προχωρήσει πέρα απ' αυτόν, όχι όμως προς την κατεύθυνση κάποιας πιστότε-

ρης ανακατασκευής του παρελθόντος. Πρόθεση του Μπένγιαμιν είναι η διάνοιξη μιας οδού μέσω της οποίας ο παρών χρόνος και ένα συγκεκριμένο παρελθόν αλληλοτροφοδοτούνται και καθορίζονται αμοιβαία¹⁹.

Με την εισαγωγή της έννοιας της λατρείας ο Μπένγιαμιν θέλει να υπερβεί τον υποκειμενικό και ιδιωτικό χαρακτήρα της ακούσιας μνήμης του Προυστ. Στο παράδειγμα των εορτάσιμων ημερών ο Μπένγιαμιν ανιχνεύει τους όρους για τη δυνατότητα συλλογικής ενθύμησης, η οποία επιβιώνει στη λατρεία²⁰. Συγχρόνως όμως αποβλέπει στην υπέρβαση του απλού μνημονικού χαρακτήρα της εμπειρίας, ενώ αναζητά σε συλλογικό επίπεδο το εδώ και τώρα της εμπειρίας. Οι εορτάσιμες ημέρες δεν αποτελούν απλώς στο μοντέρνο ημερολόγιο ελεύθερα πεδία της ανάμνησης· αντίθετα, πρόκειται μάλλον για ημέρες, στις οποίες ενεργοποιείται ο κόσμος των *ανταποκρίσεων*. Στην ποίηση του Μπωντλαίρ ο Μπένγιαμιν εντοπίζει την εκκοσμιευμένη μορφή αυτού του λατρευτικού στοιχείου του θρησκευτικού ημερολογιακού έτους²¹. Στη διαφορά σε σχέση με την αίσθηση της καθημερινότητας του μοντέρνου ανθρώπου που προκαλείται κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας εορτάσιμης ημέρας, στην αίσθησή του πως είναι εξοβελισμένος όπως είναι ο ήχος από τις κυριακάτικες καμπάνες, γίνεται φανερό ότι αυτοί οι πόροι δεν έχουν ακόμη κατακλυστεί εντελώς από τη διαμορφωτική δύναμη της νεωτερικότητας. Εδώ συγκρούεται η νεωτερική αντίληψη του χρόνου με τη λατρεία: στη διαφορά με την καθημερινότητα καταδεικνύεται η δραστικότητα του χώρου των *ανταποκρίσεων*. Η ποίηση του Μπωντλαίρ παρουσιάζει τη δυνατότητα ανάκλησης του χώρου των *ανταποκρίσεων*, ως όρου για τη συλλογική ενθύμηση και τη συλλογική εμπειρία της ολότητας. Η λατρεία εγκλείεται κατά συνέπεια ως τριτεγγυητής του νοήματος της ανάκλησης που δεν εξαντλείται στο συμπτωματικό συσχετισμό.

Ο χρονικός δείκτης των ανταποκρίσεων

Το ημερολόγιο μπορεί να προσδώσει στο γραμμικό χρόνο ποιότητα μέσω της ενθύμησης. Η ενθύμηση χαρακτηρίζει εδώ τη δυνατότητα να ξαναζωντανέψει η προϊστορία. Η έννοια, αν και κατ' αρχήν δεν εξειδικεύεται, φαίνεται να παραπέμπει σε εκείνα τα σημεία αναφοράς στο παρελθόν, στα οποία θεμελιώνεται η λατρεία²². Η συλλογική ενθύμηση στη λατρεία έχει τότε το χαρακτήρα χρονικά προκαθορισμένου επιτελεστικού ενεργήματος ως κυκλική επαναφορά της επικύρωσης των περιεχομένων της συλλογικής εμπειρίας. Οι εορτάσιμες ημέρες διανοίγουν κατά τον Μπένγιαμιν τη δυνατότητα μιας ενθύμησης η οποία θα διέπεται από κανόνες· μιας ενθύμησης που ούτε είναι αυθαίρετη σε υποκειμενικό επίπεδο αλλά και ούτε εξαρτάται από την τύχη. Στον Προυστ η (ακούσια) μνήμη εξαρτάται από την τύχη. Αντίθετα, η αναφορά του Μπωντλαίρ σε εορτάσιμες ημέρες παραπέμπει, σύμφωνα με την ανάγνωση του Μπένγιαμιν, στη συλλογική ενθύμηση. Κατ' αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται σε αυτή ένας μη αυθαίρετος χαρακτήρας. Τούτος μπορεί να είναι μόνο αποτέλεσμα της διαπλοκής ή συγχώνευσης ανάμεσα στα δυο υλικά της μνήμης, της αυθαίρετης και της μη αυθαίρετης ενθύμησης, και είναι ακριβώς η έλλειψη της προοπτικής της συγχώνευσης που ο Μπένγιαμιν καταλογίζει στον Προυστ²³. Για τον άνθρωπο, τον οποίο η συλλογική ενθύμηση δεν αφορά πλέον, το ημερολόγιο περιστελλεται στην ποσοτική πλευρά.

χάνει δηλαδή την ουσιαστική λειτουργία του. Ο Μπένγιαμιν επανευρίσκει αυτή την εμπειρία στο τέταρτο από τα ποιήματα με τον τίτλο spleen από τα «Ανθή του κακού», όπου γίνεται λόγος για «καμπάνες [που] ξαφνικά αναπηδούν με μανία»²⁴, οι οποίες «σαν πνεύματα περιπλανώμενα και απάτριδα[...] πεισματικά αρχίζουν να βογκούν»²⁵: ο άνθρωπος, που έχει αποξενωθεί από την παράδοση και δεν αναφέρεται καν στο ημερολόγιο ως αποκρυσταλλωμένο παρελθόν, αποκόπτεται και από το περιεχόμενο στο οποίο παραπέμπει η ενθύμηση. Ο Μπωντλαίρ παρουσιάζει πράγματι σε αυτούς τους στίχους μια περιπλάνηση χωρίς δυνατότητα επιστροφής, γιατί κάθε τόπος αναφοράς, ό,τι θα επείχε τη θέση της πατρίδας, έχει χαθεί. Η νεωτερική ιστορία ως εξορία και αμετάκλητος εξοβελισμός από την παράδοση παίρνει στα ποιήματά του το χαρακτήρα ανατόφενκτικής μοίρας.

Ωστόσο η απώλεια της συλλογικής ενθύμησης, των δεσμευτικών παραδόσεων, δεν αποτελεί πλέον παρά μια όψη της αποσύνθεσης της εμπειρίας, που ο Μπωντλαίρ βυθομετρά στα ποιήματά του. Η αντίθετη όψη, αυτή της δυνατότητας, αποκαλύπτεται μέσα στον ιδιόμοιο των εννοιών της λήθης και της απώλειας, καθώς η ανάγνωση του Μπένγιαμιν τις ανασυνθέτει σε μια εικόνα καταστροφής, για να αποκομίσει όμως από αυτή ακριβώς τη δυνατότητα σωτηρίας. Όταν ο Μπένγιαμιν γράφει ότι ο Μπωντλαίρ στα ποιήματα με τον τίτλο spleen et idéal «κρατά στα χέρια του τα διάσπαρτα συστατικά μιας γνήσιας ιστορικής εμπειρίας»²⁶, υποδεικνύει ότι η εμπειρία του εφήμερου αποτελεί μέρος της «γνήσιας ιστορικής εμπειρίας». Το spleen κατά συνέπεια δεν αποτελεί απλό σύμπτωμα της εμπειρίας της παροδικότητας, αλλά την κορύφωση που μπορεί να οδηγήσει στην άρση αυτής της εμπειρίας. Τόσο η «vie antérieure» όσο και το spleen, ως ριζική πρόσδεση στο ρέοντα χρόνο, φαινόμενα δηλαδή ανακοπής του ρυθμού του, αναδεικνύονται σε συστατικές συνθήκες της αυθεντικής εμπειρίας. Τούτο δεν αποτελεί αντίφαση, αλλά οριοθετεί την περιοχή μετάπτωσης, στην οποία η διαλεκτική της καταστροφής φθάνει στο τέρμα της. Εκεί ανοίγεται στο υποκείμενο η δυνατότητα να κατακτήσει τη βεβαιότητα της ιστορίας του. Στη σφαίρα της λατρείας αυτή η διασφάλιση πραγματώνεται σε συλλογικό επίπεδο. Όσο εκπίπτει η λατρεία στη νεωτερικότητα, τόσο αυτή χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι τίθεται πλέον φραγμός στη δυνατότητα κατάκτησης ιστορικής συνείδησης μέσω της διαπλοκής εμπειριών. Η έσχατη συνέπεια για το μοντέρνο άνθρωπο είναι να μην υπάρχει πλέον καμιά βεβαιότητα εκτός από εκείνη της δικής του παροδικότητας, του εφήμερου της ύπαρξής του. Για τούτο και το spleen αποτελεί, ως η εμπειρία της γυμνής παροδικότητας, το ειδικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας.

Αν και μέσω της *ακούσιας μνήμης* δημιουργείται στον Προυστ η αίσθηση ότι μπορεί να δαμάσει το χρόνο ελέγχοντας το διάβα του, ωστόσο αυτή η αντίληψη παραμένει ακόμη δέσμια της ιστορικότητας: ο Προυστ ανακαλεί ένα παρελθόν. Οι *ανταποκρίσεις* δεν αποτελούν ωστόσο *ιστορικά δεδομένα*, αλλά *δεδομένα της προϊστορίας*²⁷. Με τον τρόπο αυτό ο Μπένγιαμιν καταδεικνύει ένα χώρο ύπαρξης για τις *ανταποκρίσεις*, που δεν μπορεί να ενταχθεί στο ιστορικό συνεχές. Αυτός ο χώρος κατ' ουσίαν δεν έχει παρόλ' αυτά χαθεί. Τούτο όμως σημαίνει ότι η περιοχή των ανταποκρίσεων δεν υπόκειται σε χρονικούς προσδιορισμούς με γραμμικό χαρακτήρα. Το σονέτο με τον τίτλο «La vie antérieure» πραγματεύεται κατά τον Μπένγιαμιν τη *συνάντηση με μια αλλοτινή ζωή*²⁸. Αυτό το *αλλοτινό* δεν μπορεί να ενσωματωθεί στην ποσοτική διάσταση του χρόνου, γιατί δεν ανασύρεται από το πα-

ρελθόν, αλλά είναι ουσιαστικά εκ νέου κατασκευάσιμο σε ένα δυνητικό «τώρα». Πρόκειται ωστόσο για ένα «τώρα» το οποίο δεν εντάσσεται στον ποσοτικοποιημένο, αδιαφοροποίητο χρόνο, διότι πραγματώνεται σε μια στιγμή εκπληρωμένου χρόνου, σε μια ημέρα της ενθύμησης²⁹. Τέτοιες ημέρες μπορούσε να δημιουργήσει ο Μπωντλαίρ. Αυτές οι ημέρες «δεν είναι σηματοδεδιμένες από κανένα βίωμα. Δεν συνδέονται με τις υπόλοιπες, παρά μάλλον προβάλλουν έξω από το χρόνο»³⁰.

Οι ανταποκρίσεις και ο χώρος που ορίζουν αποτελούν μια κρίσιμη κατηγορία για τη φιλοσοφία της ιστορίας. Στη συγκρότησή της δεν φθάνει ο Μπένγιαμιν διαπερνώντας το υλικό του με εννοιολογήσεις, αλλά οριοθετώντας ένα πεδίο έντασης μεταξύ της αρνητικότητας του όντος και της ομορφιάς του ονείρου και της νοσταλγίας για έναν ατόφιο κόσμο. Η άμεση παρουσία τους στα ποιήματα του Μπωντλαίρ χρησιμεύει στον Μπένγιαμιν για το συσχετισμό των ιστορικών εποχών μεταξύ τους³¹. Ο χαρακτήρας της νοσταλγίας στις «Ανταποκρίσεις» είναι μόνο επιφανειακά συντηρητικός, όχι απλώς επειδή με αυτή ουσιαστικά επιδιώκει να κινητοποιήσει τις δυνάμεις του ονείρου, αλλά εξαιτίας της συνθετικής αρχής που διέπει τις κατασκευές του. Και μόνο μέσα από τη θεώρηση του συνολικού σχήματος είναι δυνατόν να αποκτήσουν τα επιμέρους στοιχεία τη σημασία τους. Η αντίθεση των στοιχείων spleen και idéal παίρνει μορφολογικά χαρακτηριστικά αν ενταχθεί στο αντιθετικό σχήμα ανταποκρίσεις-αλληγορία. Κατ' αυτό τον τρόπο ο συσχετισμός των εννοιών ενθύμηση, εμπειρία και πλήρης, ποιοτικός χρόνος επιτυγχάνεται μέσα από τις εντάσεις του χώρου των ανταποκρίσεων³². Τότε όμως οι ονειρικές περιγραφές και η νοσταλγία δεν είναι η συντηρητική αναπόληση καταστραμμένων από την έλευση του νέου καταστάσεων, αλλά μοντέλα της «αυρατικής» εμπειρίας³³. Ο ίδιος ο Μπωντλαίρ αναφέρεται ρητά άλλωστε στις «Ανταποκρίσεις» στη δύναμη της λατρευτικής ενθύμησης, παρέχοντας στον Μπένγιαμιν το υλικό για τη σύνδεση της λατρείας με την «αυρατική εμπειρία».

Όταν ο Μπένγιαμιν παρατέμπει στη λατρευτική διάσταση της σχέσης με το χρόνο ως εκπληρωμένο, βρίσκεται πολύ μακριά από την επίκληση των πρακτικών και της συνειδήσης προϊστορικών ή προκαπιταλιστικών κοινωνιών, όπως άλλωστε βεβαιώνουν οι αναλύσεις του για τον εγκλωβισμό αυτών των κοινωνιών στο μύθο. Στο στόχαστρό του βρίσκεται ο θρησκευτικός-θεολογικός χαρακτήρας που παίρνει η καπιταλιστική κουλτούρα, είτε με τη θεοποίηση των εμπορευμάτων και του χρήματος είτε με τη λατρεία της ψευδεπίγραφης επικαιρότητας είτε με την προσκόλληση σε τετριμμένους μύθους³⁴. Η ενεργοποίηση των ξεχασμένων δυνάμεων της λατρείας, των κρυμμένων σε ό,τι απολιθώθηκε με την καταχώρισή του στην ημερολογιακή δομή, είναι το κριτικό περιεχόμενο της αντιπαράθεσης του ενθυμητικού χαρακτήρα της λατρείας (που παρατέμπει στην «αυρατική εμπειρία») στην αποσάθρωση της σχέσης με το χρόνο και την ιστορικότητα που επιφέρει η λιτάνευση των φετίχ της καπιταλιστικής νεωτερικότητας – των εμπορευμάτων, της μόδας, της ιδιωτικότητας.

“Spleen”: το φευγάλεο και η αιωνιότητα

Στο spleen η παράδοση στην κυριαρχία του χρόνου οφείλεται στην ανία. Για τη μετάφραση της λέξης επνui υπάρχουν εν προκειμένω δύο σημασίες, οι οποίες στη γερμανική

την ποίησή του τη φευγαλέα στιγμή απαθανατίζοντας ακριβώς το φευγαλέο χαρακτήρα της, καθώς την ανασύρει από τη ροή της παροδικότητας. Κάθε στιγμή είναι βέβαια «ιστορική» ως τυπικά νεωτερική, όμως δεν μετατρέπεται εδώ σε κάποια καθορισμένη στιγμή που παρήλθε, αλλά προσλαμβάνει συμβολικό χαρακτήρα έξω από το χρόνο. Συγχρόνως ο Μπωντλαίρ πραγματώνει, καθώς έχει το βλέμμα του στραμμένο και προς την παράδοση, την ανασυγκρότηση μιας νέας ολότητας, μέσα στην οποία εντάσσεται ο φευγαλέος χαρακτήρας της εμπειρίας, που έχει καταστεί αδύνατη. Η στιγμή μετασχηματίζεται μέσω της ποιητικής αποκρυστάλλωσή της σε στιγμή εμπειρίας πολύ πιο πλούσιας απ' ό,τι θα ήταν ως απλή θλίψη για το φευγαλέο, ή απλή κατάφαση της νεωτερικής, αδιαφοροποίητης αντίληψης του χρόνου. Η νέα ολότητα ανασυγκροτείται στην ποιητική συμπίκνωση των ιδιοτήτων της στιγμής, στο πεδίο δηλαδή έντασης μεταξύ του φευγαλέου της χαρακτήρα και της λογοτεχνικής χρονικής αλληλουχίας. Κατά τον τρόπο αυτό η στιγμή αποκτά ένα χαρακτήρα που αντιβαίνει στον ιστορικισμό της αφηρημένης της καταγραφής ή, με άλλα λόγια, αιωρείται μεταξύ της απώλειας της εμπειρίας και της διάσωσής της στο ποιητικό κείμενο.

Στις ανταποκρίσεις του Μπωντλαίρ, η θέση του υποκειμένου είναι διαφορετική. Δεν πρόκειται για μια σχέση αναφοράς ανάμεσα σε ένα υποκείμενο και σε έναν ολοκληρωτικά εμπειρώμενο αντικειμενικό κόσμο. Τα ίδια τα αντικείμενα φαίνονται μάλλον να έχουν θέση και υποκειμένων. Ανάμεσα στα ασύνδετα «εδώ και τώρα» εκτείνεται ένα πλέγμα ανταποκρίσεων, στο οποίο όλα τα σημαντικά στη διαφορετικότητά τους αλληλοσυσχετιζόμενα στοιχεία (για παράδειγμα η συνάρτηση του αρώματος μιας γυναίκας και του ουρανού) καθίστανται ποιητικές στιγμές μιας ολότητας.

Η δυνατότητα της εμπειρίας

Η αρνητικότητα του spleen συνίσταται κατά τον Μπένγιαμιν στο ότι το spleen βασανίζει αυτόν που πλήττει κάτω από την κυριαρχία της απαρασώρευτης διαδοχής των δευτερολέπτων. Όταν όλες οι άλλες δυνατότητες εμπειρίας έχουν εκλείψει, στο spleen παραμένει η δυνατότητα της αρνητικότητας, δηλαδή η βίωση της ριζικής παροδικότητας, της απλής παρέλευσης του γραμμικού χρόνου. Αν ωστόσο με την έκπτωση που εκφράζεται στο spleen συνυπήρχε η δυνατότητα της εκπλήρωσης, τότε αυτή η εκπλήρωση θα οδηγούσε στην ακύρωση της έκπτωσης ως καταστατικής συνθήκης του spleen. Γιατί το spleen βέβαια δεν αντιστοιχεί παρά στην απόγνωση, την απόλυτη έκπτωση, στον ορίζοντα της οποίας δεν υπάρχει πλέον καμιά ελπίδα και καμιά δυνατότητα.

Τούτο αποτελεί για τον Μπένγιαμιν την ασφαλέστερη ένδειξη ότι η αιτιοσία ελπίδας έχει εδραιωθεί⁴². Η αναφορά του Μπωντλαίρ στην άνοιξη που έχει χάσει τη μυρωδιά της σηματοδοτεί την άμβλυση των αισθήσεων. Η οσμή, ως καταλυτικό ερέθισμα, προσιδιάζει ιδιαίτερα στην ακούσια μνήμη, γιατί δεν διατρέχει την περιοχή της συνείδησης, παρά μπορεί να διεγείρει μόνο την ανάμνηση. Αν η μυρωδιά εκλείψει, έχει χαθεί ένα μέχρι τότε «απρόσιτο καταφύγιο» της ακούσιας μνήμης. «Το άρωμα “ναρκώνει” τη συνείδηση του χρόνου που περνάει»⁴³. Η ίδια η επιλογή των λέξεων αποκαλύπτει τη στρατηγική του Μπένγιαμιν να οδηγεί ένα συσχετισμό εννοιών στις ακρότατες συνέπειες της εσωτερικής

του δυναμικής, εν προκειμένω στην καταστροφή, για να διασώσει με εμφαντικό τρόπο ό,τι νεκρώνει η νεωτερικότητα απογυμνώνοντάς το από περιεχόμενο⁴⁴. Διότι η νάρκωση δεν μπορεί βέβαια να επιφέρει μια πραγματική αλλαγή από τα δεσμά, αλλά απλώς ένα είδος απώθησης της κατά βάθος άρρηκτης κυριαρχίας του χρόνου. Η ακούσια μνήμη αποτελεί ασφαλώς μια δυνατότητα εμπειρίας, καθώς όμως είναι μόνο υποκειμενική, δηλώνει για τον Μπένγιαμιν την παρακμή της εμπειρίας, εφόσον η αυθεντική εμπειρία είναι δυνατή μόνο σε συλλογικό επίπεδο.

Η έννοια της εμπειρίας όμως παρουσιάζει κάποιες διαφορές στην απόχρωσή⁴⁵. Με την εμφαντική εμπειρία που αποσκοπεί να ξαναζωντανέψει το παρελθόν, την ακούσια μνήμη, συνταιριάζεται μια έννοια εμπειρίας που εδραιώνεται στην άσκηση. Αυτό το δεύτερο είδος εμπειρίας είναι εκείνο που θα περιγράψει αργότερα ο Μπένγιαμιν με έννοιες όπως παράδοση, συλλογική ενθύμηση, προϊστορία. Αποτελεί μια εμπειρία που στηρίζεται στη συνέχεια – περί αυτής της εμπειρίας πρόκειται, όταν γίνεται λόγος για την «εμπειρία της ζωής» ή και για το ότι μπορεί κανείς «να μάθει από την ιστορία». Κι αυτό το είδος της εμπειρίας δεν μπορεί να νοηθεί πέρα από τη συνείδηση, χωρίς τη χρήση του «πελέκεως του λόγου» όπως απαιτούσε ο Μπένγιαμιν.

Η αφηρητική θέση του, ότι η συνείδηση καθιστά κατ' αρχήν ανέφικτη την εμπειρία, οφείλεται στο ότι έχει κατά νου την εμφαντική έννοια της εμπειρίας. Κάτω από αυτή την οπτική γωνία είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικό να περιγραφεί η ακούσια μνήμη ως ένα εξαιρετικό βίωμα. Αν κανείς κατακυριεύεται από τα πράγματα, είναι κάτι που δεν συμβαίνει συνειδητά. Προκειμένου να χαρτογραφήσει τα ίχνη που αφήνουν τα βιώματα, ο Μπένγιαμιν ανατρέχει στις θέσεις του Φρόιντ για τη συνείδηση. Για να καταστούν αυτά τα βιώματα με τη σειρά τους εμπειρία, είναι αναγκαία η επεξεργασία της συνείδησης, που στον Προυστ γίνεται μέσα από το λογοτεχνικό αναστοχασμό πάνω στα δικά του βιώματα της ακούσιας μνήμης.

Έτσι ανακατασκευάζεται η αρχική θέση ότι συνείδηση και εμπειρία αλληλοαποκλείονται. Η αναχαίτιση των σοκ⁴⁶ εκ μέρους του Μπλωντλαίρ αναδεικνύεται ως μια συνειδητή σχέση με βιώματα, που αναδεικνύει τη δυνατότητα μιας ειδικής εμπειρίας της νεωτερικότητας – μιας εμπειρίας ωστόσο που δεν προστατεύεται από την αρνητικότητα, και μάλιστα στα ποιήματα με τον τίτλο spleen πρόκειται για την εμπειρία της καθαρής αρνητικότητας.

Στο spleen τα βιώματα εκπίπτουν: Τα πράγματα δεν μπορούν πλέον να κατακυριεύσουν εκείνον που έχει καταληφθεί από το spleen, καθώς αυτός έχει κορεσθεί από τα πάντα. Αυτό που απομένει είναι απλώς η απο-βίωση του χρόνου, που έχει εκκενωθεί από κάθε περιεχόμενο και καταλαμβάνει τη θέση των πραγμάτων. Έτσι φθάνει ο Μπένγιαμιν στη διαπίστωση ότι στο spleen «ο χρόνος είναι πραγματοποιημένος». Ο χρόνος όμως είναι ένα μόνο, ίσως το επιφανέστερο, από τα θύματα της πραγματοποίησης. Αν αυτή χαρακτηρίζει το σύνολο των φαινομένων και των εκδηλώσεων της κοινωνικής ζωής, οφείλεται στο ότι τούτα έχουν εκπέσει σε σχέση μεταξύ πραγμάτων στο μέτρο που τα κυβερνά η εμπορευματική ανταλλαγή. Η καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση, καθώς καταλαμβάνει όλο και ευρύτερες περιοχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, δίνει στις εκδηλώσεις της τη μορφή εμπορεύματος, δηλαδή πράγματος. «Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής έγκειται στο ότι αντικαθρεφτίζει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους ως αντικειμενοποιημένα χαρακτηριστικά των ιδίων των προϊόντων της εργασίας, ως κοινωνι-

κές φυσικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων»⁴⁷, γράφει ο Μαρξ, για να προσθέσει ότι η πραγματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων δίνει στον κόσμο μια μυστικοποιημένη-φαντασμαγορική μορφή. Η θεώρηση του Μπένγιαμιν έχει ως αφετηρία τούτη τη συνθήκη, επιδιώκει όμως να αναδείξει τη διαμόρφωση της πρόσληψης της πραγματικότητας σε αυτά τα πλαίσια διαβάζοντας τα αποτυπώματά της στα σημεία του Μπωντλαίρ. Αν για τον Μαρξ η πραγματοποίηση του χρόνου συμπυκνώνεται στη ρήση «ολόκληρη η οικονομία έχει γίνει οικονομία του χρόνου»⁴⁸, για τον Μπένγιαμιν ο Μπωντλαίρ δείχνει πώς η αναδιοργάνωση της ζωής στη μητρόπολη στη βάση αυτής της οικονομίας έχει καταστήσει το χρόνο απλό περιβλήμα, μορφή απαλλαγμένη από κάθε περιεχόμενο.

Μέσω της εμπειρίας ενός χρόνου, που εκλαμβάνεται ως η διαδοχική ακολουθία αφηρημένων, εκκενωμένων από περιεχόμενο χρονικών μονάδων, η ιστορία καθίσταται ανέφικτη, καθώς απαιτεί την αμοιβαία συνάρτηση των επιμέρους χρονικών μονάδων, την οποία ωστόσο μόνο η ποιότητά τους είναι σε θέση να διασφαλίσει⁴⁹. Γι' αυτό, όπως λέει ο Μπένγιαμιν, ο χρόνος στο spleen είναι α-ιστορικός, όπως, αν και για διαφορετικούς λόγους, είναι και εκείνος της ακούσιας μνήμης. Η α-ιστορικότητά της οφείλεται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση προς το spleen, στην ακούσια μνήμη η αστραχιαία, τα πάντα πληρούσα παρουσία του περιεχομένου (ενός παρελθόντος χρόνου, μιας παιδικής ανάμνησης κ.λπ.) ακυρώνει το χρόνο στην αφηρημένη του μορφή. Όσο δηλαδή αυτή η μορφή χρόνου συνεπάγεται τη λήθη και τον εξοβελισμό της ιστορίας, τόσο οι συλλογικές δυνατότητες της μνήμης μπορούν να ανοίξουν το δρόμο στην ακύρωση της εποπτείας του χρόνου, ως αδιαφοροποίητης αλληλουχίας στιγμών, αν στραφεί η λήθη ενάντια στη λήθη, αν η έλλειψη πραγματικής ιστορικότητας δυναμιτίσει τη φαντασμαγορική εικόνα της ιστορίας, αν τελικά η α-χρονικότητα και η α-ιστορικότητα υπονομευθούν από τα μέσα. Αν η κόλαση δεν είναι εικόνα του επέκεινα αλλά η πραγματικότητα της μοντέρνας ζωής, όπως συμπεραίνει ο Μπένγιαμιν παραθέτοντας τον Στρίντμπεργκ, τότε το μεγαλύτερό της βάσανο είναι η κυριαρχία αυτού του αφηρημένου χρόνου. Η πολιτική και θεωρητική του έκφραση είναι η εικόνα της ιστορίας που προβάλλει ο ιστορικισμός. Η επεξεργασία του αντισχεδίου για τη φιλοσοφία της ιστορίας, πριν ο Μπένγιαμιν φθάσει στην κωδικοποίηση των θέσεων για την Έννοια της ιστορίας, περνάει μέσα από τη λεπτομερή αποκωδικοποίηση των φαινομένων της πραγματικής κόλασης. Οι εικόνες του Μπωντλαίρ παρέχουν το υλικό, αλλά αναδεικνύουν ταιντόχρονα και τη μέθοδο οργάνωσής του. Το κριτήριο για το αν μας αφορά η πρόταση του Μπένγιαμιν δεν μπορεί να είναι κατ' αρχήν ο βαθμός πολιτικής συμφωνίας με τις προθέσεις του. Θα έπρεπε να μας απασχολήσει εφόσον μας βοηθά να διακρίνουμε τους όρους και τις δυνατότητες για αυθεντική εμπειρία στις δικές μας συνθήκες. Αυτοί οι όροι όμως δεν είναι ποτέ οιδέτεροι, αλλά καθορίζονται με τη σειρά τους από το περιεχόμενο της εμπειρίας. Και ο Μπένγιαμιν μας προτείνει έναν τρόπο να διακρίνουμε τα πολιτικά πρόσημα αυτού του φορτίου, γνωστικές και πολιτικές δυνατότητες μέσα στους συνθλιπτικούς περιορισμούς της νεωτερικής συνθήκης.

Σημειώσεις

1. Οι παραπομπές στα έργα του Μπένγιαμιν γίνονται από την έκδοση Benjamin Walter, *Gesammelte Schriften*, Frankfurt am Main, 1991. Ο ρωμαϊκός αριθμός αντιστοιχεί στον τόμο ενώ ο αραβικός στη σελίδα, εκτός από τις σπουδές στον Μπωντλαίρ, για τις οποίες γίνεται χρήση της εξαιρετικής ελληνικής μετάφρασης. Είναι ακόμα υποχρέωση του συντάκτη να ευχαριστήσει την Ο. Σταθάτου για τη μετάφραση του μεγαλύτερου μέρους του κειμένου από τα γερμανικά.
2. Για τη συνάφεια της λειτουργίας των πόλων, βλ. τη συμβολή του Γ. Σαγκριώτη στο παρόν τεύχος.
3. Οι δοκιμές που μετά το θάνατο του Μπένγιαμιν συγκεντρώθηκαν στο βιβλίο για τον Μπωντλαίρ αποτελούν, σύμφωνα με το συγγραφέα τους, μοντέλα του τρόπου έκθεσης που αναζητούσε για το σύνολο του κύκλου *Passagenwerk*. Βλ. για την ένταξή τους στη συνάφεια αυτού του έργου, εκτός από τις αναλυτικές αναφορές των εκδοτών του Μπένγιαμιν στις σημειώσεις του τρίτου μέρους του πρώτου τόμου των απάντων του, και W. Menninghaus, *Walter Benjamins Theorie der Sprachmagie*, Φρανκφούρτη 1980, σσ. 142 κ.ε.
4. Δ. Καρύδας - Σ. Σταυρίδης, «Στους οδοδείκτες της ιστορίας», περ. *Ο Πολίτης*, τεύχ. 64, Αθήνα, Μάιος 1999.
5. Των δίχως τέλος που έχουνε την απλωσιά πραγμάτων (Σαρλ Μπωντλαίρ, *Εικοσιοχτώ ποιήματα*, μτφ. Κλέωνος Παράσχου, Πλέθρον, 1981, σ. 43).
6. Βλ. W. Menninghaus, *ό.π.*, σσ. 150-155.
7. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 637 (Σαρλ Μπωντλαίρ, *ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, ελληνική μετάφραση Γιώργος Γκουζούλης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 157).
8. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 639, σημ. (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 159, σημ.).
9. Πρβλ. το "Peintre de la vie moderne".
10. Πρβλ. τη στιγμιαία αναζωογόνηση του ποιητή στο ποίημα "A une passante".
11. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 638 (ελλ. μετ., σ. 158).
12. Σαρλ Μπωντλαίρ, *Εικοσιοχτώ ποιήματα*, επιλογή-μετάφραση Κλέων Παράσχος, εκδ. Πλέθρον, 1981, σ. 97.
13. Βλ. W. Menninghaus, *ό.π.*, σ. 152 και σσ. 161 κ.ε.
14. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, κεφ. XII, σ. 653 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 174).
15. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 641 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 161). Σε αυτή την περικοπή αναδεικνύεται με ιδιαίτερη σαφήνεια τι είδους είναι οι *ανταποκρίσεις*: Η μυρωδιά μιας γυναίκας συναρτάται με τον ατέραντο και στρογγυλό ουρανό. Μια σύνδεση που δεν θα μπορούσε να προκύψει σύμφωνα με τις αναλογίες μεταξύ πραγματικών δεδομένων.
16. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σσ. 640 κ.ε. (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 161).
17. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, κεφ. X, σ. 639 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 160).
18. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 638 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 158).
19. Βλ. σχετικά τη μέθοδο κατασκευής της «διαλεκτικής εικόνας» στη γνωσιοθεωρητική δεσμίδα K του *Passagenwerk*.
20. Η λατρεία παρέχει, μέσω της ενεργοποίησης της «ασθενούς μεσοσιανικής δύναμης» που επικαλείται ο Μπένγιαμιν, την πρόσβαση σε ένα χώρο, στον οποίο η ενθύμηση θα μπορούσε, ως μια μη τυχαία, εκούσια διαδικασία, να ιδιοποιηθεί την εμπερία γεφυρώνοντας το χρόνο σε συλλογικό επίπεδο και όχι σε ατομικό όπως στον Προυστ.
21. Πρβλ. επίσης το *ωραίο ως εκκοσμικευμένη μορφή της λατρευτικής αξίας* (Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 638 και σημ., σσ. 638 κ.ε.).
22. Βλ. H. Kaulen, *Rettung und Destruktion-Untersuchungen zur Hermeneutik Walter Benjamins*, Τύμπιγκεν 1987, σσ. 251 κ.ε.
23. Πρβλ. το τέλος του κεφ. II.
24. Σαρλ Μπωντλαίρ, *Τα άνητο του κακού*, μετ. Δέσπω Καρούσου, εκδ. Γκοβόστη, 1990, 1ος τ., σ. 95.
25. Ελλ. μετ. Δέσπω Καρούσου, *ό.π.*, σ. 95.
26. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 643 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 164).
27. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 639 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 160).
28. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 639 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 160).
29. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 637 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 157).
30. Μπένγιαμιν, *ό.π.*, σ. 637 (ελλ. μετ., *ό.π.*, σ. 157).
31. Ο Μπένγιαμιν αναφέρεται αρκετές φορές σε αυτό στο *Κεντρικό Πάγκο*.
32. W. Menninghaus, *ό.π.*, σσ. 155-156.

33. Η θεωρητική στήριξη της αλληλοτροφοδότησης μεταξύ καλλιτεχνικής επεξεργασίας του κοινωνικού υλικού και (εκκοσμηκωμένων) λατρευτικών πρακτικών ανάγεται στη διαλεκτική του «κοντινού» με το «απόμακρο» συγκεκριμενοποιημένη στη σχέση «αύρας» και «ίχνους» (βλ. τη συμβολή του Σ. Σταυρίδη στο παρόν τεύχος).

34. Πρόκειται για μια προσέγγιση η οποία μπορεί να ερμηνευθεί ως εκδοχή του τρόπου που προτείνει ο Μαρξ στην *Κριτική της εγγεληνής φιλοσοφίας του δικαίου*: «[...] πρέπει κανείς να υποχρεώσει αυτές τις απολιθωμένες σχέσεις να χορεύουν τραγουδώντας τους την ίδια τους τη μελωδία» (Marx-Engels, *Werke*, τόμ. I, ό.π., σ. 381).

35. Στη σύνθετη γερμανική λέξη Langeweile το δεύτερο συνθετικό [Weile] δηλώνει το χρονικό διάστημα.

36. Μετ. Δέσπω Καρούσου, ό.π., σ. 92.

37. Μπένγκαμιν, ό.π., σ. 643 (ελλ. μετ., ό.π., σ. 164).

38. Μετ. Δέσπω Καρούσου, ό.π., σ. 92.

39. Μετ. Δέσπω Καρούσου, ό.π., σ. 95.

40. Μετ. Δέσπω Καρούσου, ό.π., σ. 95.

41. Μετ. Δέσπω Καρούσου, ό.π., 2ος τ., σ. 205.

42. Χαρακτηριστικό για την απουσία ελπίδας είναι το ποίημα "le goût du néant".

43. Μπένγκαμιν, ό.π., σ. 642 (ελλ. μετ., ό.π., σ. 162).

44. Βλ. H. Kaulen, ό.π., σσ. 175 κ.ε. και σ. 241.

45. Η στρατηγική του Μπένγκαμιν συνίσταται στη βαθμιαία εισαγωγή της δυνατότητας ανατροπής. Το σημείο καμπής είναι το VIII κεφάλαιο της εργασίας για τον Μπωντλαίρ, ώστε η ανάδειξη της δυνατότητας να προκύπτει ως επακόλουθο της αλληγορικής επεξεργασίας των μπωντλαϊρικών ποιημάτων.

46. Για το ρόλο της άμυνας απέναντι στα σοκ και την αντίστοιχη διαμόρφωση της συνείδησης, βλ. Δ. Καρύδας - Σ. Σταυρίδης, ό.π.

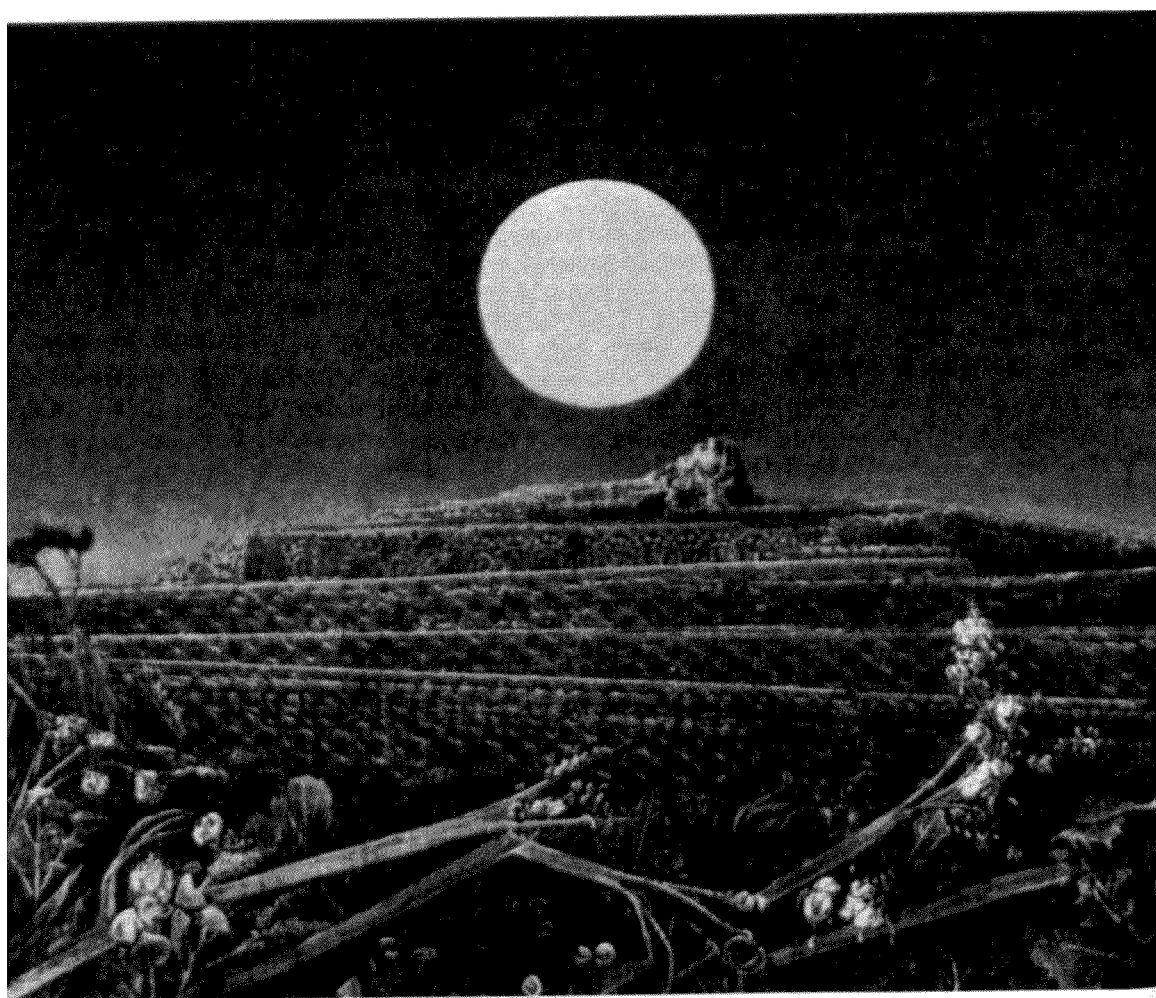
47. Marx-Engels, *Werke*, τόμ. 23, Βερολίνο 1967, σ. 86.

48. Η μετάθεση του κέντρου βάρους της ανάλυσης από τη σφαίρα της πρωτογενούς παραγωγής στη σφαίρα της κυκλοφορίας χαρακτηρίζει ολόκληρη την παράδοση της κριτικής θεωρίας. Η επιμονή στην εξέταση των φαινομένων της συνείδησης δεν αποκλείει βέβαια την άρθρωσή της με τις αναλύσεις της πολιτικής οικονομίας, παραμένει ωστόσο ένα ζητούμενο από τη σκοπιά αυτής της κατεύθυνσης σκέψης.

49. Για τις διακρίσεις στην ποιότητα του χρόνου, βλ. R. Tiedemann, *Studien zur Philosophie Walters Benjamins*, Φρανκφούρτη 1965, σ. 71.

Max Ernst, *Εκλείσε δυο μικρά περιστερία στο φώρεμά της*, 1931

Max Ernst, Η Πόλη ολοκλήρη, 1935